

HEGEDÜS BÉLA

„Állat-béli által-változás”

A 18. századi protestáns-katolikus eucharisztia-vita
ismeretelméleti vonatkozásai*

Tanulmányomban egy korábbi írásomban felvetett kutatási területtel, nevezetesen a 18. század során református és katolikus oldalon lezajlott oltáriszentség-vita feldolgozásával foglalkozom, kiegészítve korábbi kutatásaimat újabb forrásokkal, s nagyobb hangsúlyt fektetve az elbeszélte történet filológiai, eszmetörténeti feltárására.¹ Kiindulópontnak Bessenyei György – mintegy a vitát lezáró, kevésbé ismert, kéziratos szövegváltozatokban fennmaradt – írásának, *Az Úr Vatsorájának titka a' kenyérbenn és tsudája a' Kristus testébbenn* című, bizonyíthatóan 1777 után keletkezett művének egy szöveghelyét választottam:

Nintsen olly okos cathólicus e' világonn, ki a' Krisztusnak ostyából létéről írni merne, még Gusztinyi sem többé, ha élne is. A' Református Böltsék e' dologra felelni nem méltóztatnak, sőt magok is sajnálják Cathólicus tudós esmerőseiknek emliteni, hogy általa őket akadályba ne hozzák, 's ortza pirulást ne okozzanak. Látják, hogy sok efféle dolog a' józan okosságnak reá viradt napján magába ki száradt 's elhült. Nem is lehetne edj valóságos [más szövegváltozat: világos] tanult elmének szomorúbb köteleességet adni a' mai Böltsék közt, mint ezen dolognak meg világosítását, hogy az Ostya Isten, 's egy úttal ember is.²

A mű elejéről vett idézet nyomán a következő kérdések merülhetnek fel: Ha vannak „okos katolikusok”, a jelzős szerkezetből következik-e, hogy vannak nem éppen okos katolikusok is, akik folytatnák az oltáriszentség-vitát? Miért fontos az emlegetett Gusztinyi János személye, aki, Bessenyei szerint, éppen okossága miatt nem merne már erről a témáról írni? Az emlegetett józan okosság vajon azonosítható-e az éppen ebben a korban magyar nyelvterületen is lassan – többek között a teológiától – önálló tudományággal, a felvilágosult filozófiával? Írásomban ezekre a kérdésekre keresem – vázlatosan – a választ.

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Vö. HEGEDÜS Béla, *Magyar nyelvelmélet a 18. században, II. = Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. AMBRUS Judit, BÁRÁNY Tibor, CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDÜS Béla, VADERNA Gábor, Bp., rec.iti, 2009, 66–80.

² BESSENYEI György, *Az Úr Vatsorájának titka a' kenyérbenn és tsudája a' Kristus testébbenn* = B. Gy., *Programíráások, vitairatok, elmélkedések, 1772–1790*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bp., Argumentum – Akadémiai, 2007 (*Bessenyei György összes művei: Filozófia, publicisztika, történetírás*), 257–258.

A vita

1. Bessenyei koncepciója és a vita filozófiai tétje

A Pázmány Péter *Kalauzára* visszavezethető, s a 18. század során felélénkülő, magyar nyelven folytatott oltáriszentség-vita a magyar teológia- és filozófiatörténet egyik kevésbé kutatott területe. Szeretném hangsúlyozni, hogy engem természetesen nem a teológiai tétje érdekel a vitának (tudniillik: valóságosan Jézus Krisztus teste és vére az oltáriszentség; vagy az úrvacsora jele, szimbóluma Jézusnak), hanem a protestáns vagy katolikus oldalon használt érvelés mögött álló, kikövetkeztethető jel-, nyelv- és ismeretelméleti konstrukciók. De ezekről később, most visszatérek Bessenyeihez.

A zavarba ejtően független gondolkodó, Bessenyei a művében teológia és filozófia kapcsolatát vizsgálja. Elmélete szerint a kettő végleg szétválk, kijelöli azok határait, továbbá érdekes kísérletet tesz arra, hogy az immár a teológiától megfosztott filozófia segítségével foglalkozzon az oltáriszentség-problémával. Alapkonceptiója tézisszerűen a következőképpen vázolható fel: 1, a régiség alakította, szokássá vált dogma csak mintegy önmagától, illetve hosszú idő alatt változhat meg. „Amelly dologról elmélkedem, amint tapasztalni fogod, idejéből már kifogyott, az az Tudósok közt való vetélkedésre többé nem tartozik, tsak régiségen fel akadva tsüng felettünk azért, hogy az emberek szokásokat, külső formájába akkor is tartsák, mikor már valóságában füstött vetett”;³ 2, a filozófia nem képes – társadalmi, műveltségbeli okok miatt – a régi dogmákat megváltoztatni; 3, teológia és filozófia között nem alakulhat ki vita: „Theológusok! Philosophusok! ne tsúfoljátok egymást” – kiált fel a szerző, miután felhívja a figyelmet arra, hogy ez korábban sem vezetett eredményre;⁴ 4, a filozófiai érvelés nem alkalmas teológiai viták eldöntésére; 5, filozófusként csak a bizonyos dogmákhoz vezető régi hibákra hívhatja fel a figyelmet, bár bevallottan némi megkötéssel: „Philosophus beszél hozzád, Theológus palást alól, mellyet azért terített magára, hogy a’ dologról szólhasson, mivel magad látod, hogy mint tsupa Philosophus nem szólhat erről.”⁵

Bessenyei felismerte tehát az oltáriszentség körüli viták filozófiai jelentőségét, ez nem kérdéses. Foglalkozik a problémával, de teológiai szempontból sem látja értelmét a vitának, hiszen az – leginkább az általa ebben a műben *szokásnak* nevezett előítéletek miatt – nem vezethet eredményre. Mindemellett fenntartja a jogot arra, hogy a függetlenné vált filozófia alapján mondjon ítéletet dogmákról. Tulajdonképpen ez az egyetlen dolog különbözteti meg a korábbi vitázóktól, de valójában ugyanúgy résztvevője (de egyben felszámolója) a vitának (és megjegyzem, nem mellesleg: egyértelműen reformátusként).

Filozófia és a teológia problematikus viszonyának hangsúlyozása természetesen nem Bessenyei érdeme. Bernárd Pál *Lelki beszélgetés, Mellyben az mutattatik meg Szent Irasi világos bizonyításokból Hogy A világ Udvözítője, önnön maga az emberi testbe öltözöt*

³ *Uo.*, 257.

⁴ *Uo.*, 259.

⁵ *Uo.*, 268.

Isteni Felség... című, 1735-ben Kassán megjelent művében írja: „A keresztyéni tudományok mélységes Ágazati közöt fő képpen három dolog vagyon, mellyben az emberi elmélkedés tellyességgel meg előztetik; tudnia illik a Szent Háromság; A Fiú Istennek emberré léte; az Oltári szentség. Ezekről valaki csak az emberi okoskodást akarja követni, soha ki nem hatolhat, és az igazságra nem juthat.”⁶

Nem véletlenül lehet ismerős sokak számára a szöveghely, amelyre a Bernárd művére *Igasság paisa* címmel 1741-ben feleletet író református püspök, Helmeczi István is felhívta a figyelmet: ez bizony Pázmány Péter *Kalauza* XI. könyve első fejezetének első bekezdése, szó szerint.⁷ Bernárd forrásfeltüntetés nélkül a továbbiakban is bőven vesz át Pázmánytól egész bekezdéseket.

A katolikussá vált, de eredetileg debreceni református teológiai professzor, Berényi István 1749-ben *Meg-győzhetetlen igasság* címmel megjelent könyvében is Pázmány tételét parafrázálja, bár egy elsőre talán nem feltűnő, mégis igen fontos kiegészítéssel: „A Keresztény tudományok mélységes ágazati között, Fő-képen három dolog vagyon, mellyben az emberi elmélkedés tellyességgel meg előztetik, s felyül haladtatik I. a Szent Haromság, a Fiú Istennek emberé léte, és az Óltári Szentség. Ezekből valaki tsak az emberi okoskodást, és az érzenységet akarja követni, soha ki-nem gázolhat, meg akad, és az igazság úttára nem juthat [...]”⁸

Berényi az „érzenység” említésével, ami természetesen, mint még nagyon sokáig, ’érzékelt’ jelent, a filozófia Pázmány óta lezajlott episztemológiai, s fontos: egyben empirista fordulatára utal, amelynek kifejtése a Bessenyei által említett Gusztinyi művében lesz a legteljesebb. A vita során katolikus részről mindig is érzékelhető a törekvés, hogy protestáns (s most fontos megjegyezni: a 18. század során, szemben Pázmány korával, leginkább református) ellenfeleiket azzal vádolják, hogy azok teológiájukat, értelmezéseiket csupán a világi filozófiára (emberi okoskodásra) alapozzák. Hatvani István *Az úri szent vatsorára meg tanító könyvetske* címmel 1760-ban megjelent munkájában talán ezzel a törekvéssel, és egyben talán a korban hazánkban is megerősödő laicizálódással szemben jelenti ki: „[...] oda lenne úgy a Hit, oda lenne a Keresztyén Vallás, ha azt a Józan Okosság[ból], ha az Érzenységekből akarnád ezt meg itélni [...]”⁹

⁶ BERNÁRD Pál, *Lelki beszélgetés, Mellyben az mutatattik meg Szent Irasi világos bizonyításokból Hogy A világ Udvözítője, önnön maga az emberi testbe öltözöt Isteni Felség...*, Kassa, Akadémiai Kollégium, 1735, 3.

⁷ „A keresztyéni tudományok mélységes ágazatai-között fő-képpen három dolog vagyon, melyben az emberi elmélkedés tellyességgel megelőztetik, tudni illik: A Szent Háromság, a Fiú Istennek emberré-léte, az oltári szentség. Ezekről, valaki csak az emberi okoskodást akarja követni, soha ki nem hatolhat és igazságra nem juthat [...]” – írja Pázmány a *Kalauzban*. PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*, II, s. a. r. KISS Ignác, Bp., Magyar Királyi Tud.-Egyetemi nyomda, 1898 (Pázmány Péter összes munkái, 4), 375 [XI. Könyv: *Az oltári szentségről*, 1. rész: *Valósággal jelen a Christus teste az oltári sacramentomban*].

⁸ BERÉNYI István, *Meg-győzhetetlen igasság: Az Óltári Szentségben a Kenyér, és a Bor Szine alatt elreített Krisztus testének, és véreinek valóságos jelenlétéről...*, Pozsony, Royer Antal Ferentz, 1749, a3b.

⁹ [HATVANI István], *Az úri szent vatsorára meg tanító könyvetske, a melly, irattatott a gyengébbek kedvéért, hogy az Igaz Tudományt az Leányok, és Aszszónyok is könnyen és világossan meg foghassák...*, Bazel, Im-Hof Rodolf János, 1760, 66.

Az „érzékenység” említése miatt, református részről, egyáltalán nem tipikus ez a megállapítás, hiszen például Gusztinyi János is éppen az emberi érzékelés tökéletlen voltával magyarázza a hitnek az ember által elérhető legtökéletesebb érzékelésében betöltött szerepét.

Gusztinyi János és Hatvani István filozófiai szempontból az oltáriszentség-vita legfelkészültebb résztvevői. Nem mondható el ez az egyértelműen Gusztinyi-követő Matuszka Jánosról, aki *Az Úr Jesus oltári szent teste valóságának dötsössége ellen hengeritetett figurális értelem köve el-fordításának kiseded próbája...* című, 1773-ban Egerben megjelent művében bár felismeri, hogy Gusztinyi nyomán számot kell vetnie a filozófiai értelmezés lehetőségével, illetve meg kell adnia annak a katolikus dogma szerint még ellenőrizhető határait, valójában egy korábbi, talán a skolasztikus szillogizmusok vagy esetleg a szofisztika által befolyásolt módszerhez tér vissza: „Az igaz Filozofiának soha Kristus el-bontója nem volt; sőt ezzel maga-is élni láczatik [vö. Máté 22, 42]”¹⁰

Majd ezt kifejtendő, így folytatja: „Az igaz Filozofia szerint, a mik természettel különböznek egymástúl, azok közül egyik a másikának nem mondattathatik. [...] De a test, és kenyér közt-is ilyen disparitas természettel való különbözés vagyon, tehát Kristus-is, hatsak az emberi értelmes Filozofia-béli okoskodás ellen véteni nem akart, az Apostoloknak adatott kenyeret Testének nem mondhatta, ha tsak eztet Szent igéjével el-nem változtatta [...]”¹¹ Ez egy igen egyszerű szillogizmuson alapuló állítás: Krisztus mindig igazat mond (ebbe itt most az is beleértendő, hogy a figurális nyelvhasználat nem mindig igaz), Krisztus azt mondta, hogy az az ő teste, így a kenyér nem lehet más, mint valóságosan Krisztus teste.

De miért is fontos mindez? Egyrészt – amire már utaltam – Bessenyei György, úgy-mond kívülállóként, tudatában van a vita filozófiai tétjével, tudniillik azzal, hogy a korábbi vitázó felek a 18. század során kénytelen-kelletlen, de élnek az akkoriban a világi filozófiát jelentő ismeretelmélet terminusaival és módszerével, akaratlanul is megeremtve ezzel az önálló magyar filozófia alapjait; másrészt, következő az előbbiből, nemcsak maga a tudományág, de annak magyar nyelvűsége is ezáltal alapozódik meg.

2. Résztvevők és műveik

Hatvani István a már említett 1760-as könyvében írja a következőket, *Némelly minapi Auctorok ditsértetnek* alcím alatt:

Az ugyan való dolog, hogy a Fundamentomonn, s Heidelbergai Catechismusonn kívül, egynehany drága szép Könyveink vagynak magyarúl a Szent Vatsorárúl: mellyeket ez előtt nem sok esztendőkkel irtak a mi Tüdósaink. Illyen amaz tudós munka, mellyet Igasság Paisanak nevezett Néhai Tiszteletes Tüdós Helmetzi Istvan Uram, Nagy Körösi

¹⁰ MATUSZKA JÁNOS, *Az Úr Jesus oltári szent teste valóságának dötsössége ellen hengeritetett figurális értelem köve el-fordításának kiseded próbája...*, Eger, Püspöki Oskola, 1773, 5.

¹¹ *Uo.*, 6.

hüségés Lelki Pasztor és Superintendens. De ez a munka talám most is a setetben heverne; ha csak maga költségén, sok bajjal s faradsággal nem nyomtatta volna ki azt, a boldog emlekezetű Atya Ultrajectumbann. Ide tartozik Tiszteletes Néhai öreg Szathmari Mihály Sáros Pataki Collegium Professora Könyvetskeje is, mellyet ez Titulus alatt nyomtattott ki Franequerábann: Ur Vatsorája felett meg gyűjtatott Szövétnek. Hogy most ne is emlittsem a régibb Tudósaink munkáit.¹²

Hatvani megnevezi a vita korai szakaszának két legfontosabb református résztvevőjét, továbbá Helmeczi esetében még filológia problémákat is megold. No, de vegyük sorra a műveket.

A már idézett Bernárd Pál *Lelki beszélgetés...* című, egy korábbi prédikációján alapuló munkája 1735-ben jelent meg. A Hatvani által említett Szathmári Mihály az *Úri vatsora felett meg-gyujtatott szövétnek...* című könyve ugyanebben az évben lát napvilágot,¹³ s megjelenésének oka éppen Bernárd prédikációja, illetve nyomtatásban megjelent műve. Református részről a korai szakaszban kétségkívül Helmeczi István *Igasság paisa* című munkája a legfontosabb, leginkább kifejtett mű, amely Melianus Gnatereth álnévvel, hamis impresszummal jelent meg.¹⁴ A mű kiadásának körülményeiről Hatvani István tájékoztat, tudomásom szerint a szakirodalom eddig erre nem figyelt fel. Helmeczi könyve katolikus részről több szerzőt is válaszra serkentett, ezek közül már említettem a reformátusból katolikusá lett Berényi István *Meg-győzhetetlen igasság* című könyvét (1749), amely már címével is utal Helmeczi munkájára, de fontos mű még Kováts Ferenc nyomtatásban megjelent prédikációja is.¹⁵

A legfontosabb katolikus szerző, minden kétséget kizáróan, Gusztinyi János, aki a több mint 800 oldalas művében explicite a Helmeczi könyvében kifejtettekkel száll vitába.¹⁶ Műve ismertségére és elismertségére jellemző, hogy 1769-ben Egerben újra megjelent, majd halála után, 1794–1795-ben Nagyszombatban négy kötetben szlovákul is kiadták. Részletei legutóbb a *Magyarországi gondolkodók. 18. század* című antológia első kötetében jelentek meg.¹⁷ Munkásságával korábban érdemben egyedül Bitskey István foglalkozott *Püspökök, írók, könyvtárak. Egri főpapok irodalmi mecénatúrája a barokk korban* című monográfiájában, ahol Bán Imre nyomán az *Üdvösség manáját*

¹² HATVANI, *i. m.*, 8.

¹³ [SZATHMÁRI Mihály], *Úri vatsora felett meg-gyujtatott szövétnek...*, [Franecker?], Ovdemyer Robert [?], [1735].

¹⁴ MELIANUS GNATERETH [HELMECZI István], *Igasság paisa*, Miaburg [Utrecht], Uranius Nathanael, 1741.

¹⁵ KOVÁTS Ferenc, *Az óltári szentségnek óltalma, mellyben meg mutattatik, hogy az ellenkezők nem Szent Irással, hanem tulajdon vélekedésekkel Szent Irások ellen mentegetik magokat Kristus valóságos testének vacsorájától...*, Kolozsvár, Academia, 1757.

¹⁶ GUSZTINYI János, *Üdvösség manája. Az az: az Úr Jésum tulajdon Szent Testének, és Vérének Sacramentoma...*, Eger, Bauer Károly József, 1759.

¹⁷ *Magyarországi gondolkodók. 18. század. Bölcsészettudományok, I.*, szerk. Tüskés Gábor, Bp., Kortárs, 2010, 38–43.

„a katolikus apologetika fegyvertára”-nak nevezi, majd méltatja Gusztinyi érvelésének ismeretelméleti megalapozottságát.¹⁸

Hatvani István könyve 1760-ban jelent meg, s csak sajnálhatjuk, hogy feltehetőleg nem tett szert olyan fokú ismertségre, mint korábban a szintén református Helmeczi István műve. Református részről szintén fontos, említendő szerző vargyasi Dániel István, aki *Az Új Testamentomi nem több, hanem csak két Sákramentumokrol: ugymint, a Szent keresztségről, és Uri Szent Vatsoráról* címmel publikált latin–magyar könyvet a témáról 1767-ben Nagyeneden. Matuszka János művét már említettem.

Ezekon kívül természetesen még számtalan, a témával foglalkozó prédikáció jelent meg nyomtatásban a század során, a kiemeltek a kifejtendő ismeretelméleti koncepció szempontjából különösen fontosak.

A vita jel-, nyelv- és ismeretelméleti vonatkozásai

Mindenekelőtt nem árt felhívni a figyelmet egyes fogalmak korabeli és mostani jelentése közti különbségekre.

1. Ismeretelméleti szemlélet

Szemléletnek nevezem, amikor az egyes ismeretelméleti szintek (konszenzusos leegyszerűsítés szerint: világ–idea–nyelv) közül csak egyre reagál a megszólaló, egyértelműen a kortárs diskurzuson belül, de arra nem reflektálva. Amikor explicite az egyes szintek összekapcsolásáról van szó, akkor elméletről beszélhetünk. Az általam feltárt forrásokat a fentiek alapján – a megismerés különböző szintjei szerint – a következő csoportokra osztottam fel: 1, jelelmélet, amihez szükséges előzetes ismeret, hiszen az alább ismertető szinteken szinte mindenhol jelekkel és a szubsztitúció problémájával találkozunk, legyenek azok képek vagy szavak; 2, a valósággal és annak érzékelésével kapcsolatos megjegyzések; 3, az ideák szintjével kapcsolatos megjegyzések; 4, a nyelvi reprezentációval kapcsolatos megjegyzések.

Ez a sorrendiség nem jelent semmiféle fokozatosságot. Az így ábrázolt dolog valójában egy körbefutó folyamat, ezért esetleges, hogy hol kezdi az ember annak vizsgálatát. Jelen írásomban az első hárommal kapcsolatos megnyilvánulásokkal foglalkozom.

Ha módszeresen kifejtett szemiotikával nem is, de szemiotikai szemlélettel számolnunk kell a kora újkori magyar írásbeliségben. Semmi meglepő nincs abban, hogy az általam vizsgált anyagban az oltáriszentség–polémián belül találjuk a legtöbb jelelméleti megjegyzést. Ami talán újdonság, hogy mind például a református Helmeczi István, mind a katolikus Gusztinyi János gondolatai nem csupán szemléletet tükröznek, s ezen túl az elméletnek nem csak a teológiai beágyazottságát hangsúlyozzák. Mindkettejük-

¹⁸ BITSKEY István, *Püspökök, írók, könyvtárak: Egri főpapok irodalmi mecenatúrája a barokk korban*, Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet Dobó István Vármúzeum, 1997, 63.

nél megfigyelhető, hogy a jelekről szóló elmélet ismertetése során külön értelmezik a jeleket általában, s akkor, amikor azok szentségekhez köthetők.

2. A jelekről általában

Helmecci István természetesen arra törekszik, hogy bebizonyítsa, az oltáriszentség jel, és nem valóságosan Jézus Krisztus teste és vére. „Jelek a Sacramentumok. [...] Mert magokon kívül jelentenek valamit, és alkalmasok a mi elménkben támasztani, más dolog felől való gondolatot és esméretet. De nem olyan jelek, hogy önnön természetek szerént és magoktól jelentenek a mit jelentenek: (mint a füst természeti jele a tűznek, a kép a maga példájának, a hajnal a nap támadatnak) hanem olly Jelek, mellyek, a magok természeti lételek után, rendeltettek annak jelentésére, a mit jelentenek.”¹⁹

A hangsúly azon van, hogy – szembeállítva az ún. természetes jelekkel – ezek a jelek rendeltettek a jelentésre; persze nem meglepő, hogy ki által: „hogy a külső látható dolog, valósággal jele légyen lelki és belső dolognak, a kettő között való hasonlatosság arra nem elég: hanem azon kívül, szükséges; hogy Istentől rendeltessék a lelki dolognak jelentésére, a ki a jelt a jelentett dologgal öszve kötheti [...]”²⁰

A katolikus Gusztinyi János Szent Ágoston nyomán a jel fogalmának meghatározásakor nem indulhat ki a szentségek felől, ebből következően egy jóval általánosabb, s egyben pontosabb megfogalmazását adja annak: „A Jelben kettő szükséges. 1. Hogy meg-esmértessék; mivel a jelnek természete az, hogy magán kívül mást egyebet jelentsen [...]; mást pedig nem jelenthetne, és másnak esméretére minket nem vihetne, hatsak, mi légyen maga a jel, előre nem tudnók. 2. Szükséges hogy a Jel mást egyebet magán kívül jelentsen, és ez kiváltképen való tiszte a jelnek; mert a jel nem maga magának jele, hanem magán kívül másnak.”²¹

Majd ezek után a természeti jeleket – ahol jelölt és jelentett között megfigyelhető valamilyen hasonlóságon alapuló viszony – megkülönbözteti az önkényes, de megállapodáson alapuló jelektől, amelyek közé sorolja a nyelvi jeleket is: „Némely jelek magokból, és természet szerént jelentenek; mint a füst tüzet, a piros-hajnal hasadás napot, a láb nyom pedig lábat. Némely jeleknek a jelentett dologhoz semmi hasonlítások nintsen, hanem tsak az embereknek szabad el-rendeléséből bizonyos dolgokat jelentenek: így pénzes italt jelent a ki-függesztett tzégér: így ez a szó kenyér kenyeret, viz vizet `s` a` t. Némely jelek pedig közészerüek; mert vagyon ugyan nem utólsó Analogia-jok, hasonlítások, mindazáltal hogy minden bizonynyal ezt, vagy amazt jelentik, nem a jeleknek kell tulajdonítani, hanem annak, a ki úgy rendelte, hogy minden bizonynyal azt jelentsék.”²²

¹⁹ HELMECZI, *i. m.*, 24.

²⁰ *Uo.*, 25.

²¹ GUSZTINYI, *i. m.*, 42.

²² *Uo.*, 43.

2. 1. A szentségekről mint jelekről

A szentségek esetében – nyilván főként a református szerzők írásaiban – jel és jelölt között különleges, a véletlenszerűsége, illetve a közmegegyezésen túli kapcsolat lehetősége is felmerül. Szathmári Mihály a következőképpen fogalmaz: „[...] a Sacramentumban a Szent Jegyben és Petsétben úgy vagyunk titok és lelki értelem; hogy egyszersmind érzékenységek eleiben tétetett külső testi dolgok is légyenek [...]”²³

Később Helmecci István is azzal bizonyítja a szentségek jel-voltát, hogy azokban jel és jelentett dolog között szerves, Isten által meghatározott kapcsolatot feltételez: „Mivel azért a Sacramentomokban Istennek illy rendelése vagyunk, hogy azoknak, kik a Sacramentomokkal helyesen élnek, bé töltvén az Isten Szövetségének conditióit, a külső és testi Jel, substitualtassék helyében tétetessék a belső és lelki dolognak, és a Jel, a Jelentett dologgal egyben köttetessék [...]”²⁴

Ebből következik, hogy az ily módon összekötött két dolog tulajdonképpen felcserélhető egymással, egyik a másiknak egyszerre lehet jele és jelöltje: „Ennek pedig, hogy a Sacramentomi dolgokban a jelnek és Jelentett dolognak nevek egymáson elterelődjenek, nem egyéb az oka; hanem hogy a Sacramentomban, a Jelől nem lehet elválasztani a Jelentett dolgot: mert a Jelnek ez a természete, hogy jelentsen; és [...] vinculum kötél vagyunk a Jel és a Jelentett dolog között [...]”²⁵

Helmecci az utóbbi kijelentésével már a figurális nyelvhasználat kérdésére tér át. Gusztinyi ellenvetése elsősorban teológiai hermeneutikai természetűnek tűnik: a protestánsok „minden erejekkel rá feküdtek, hogy az Új T-tomi Sacramentum-okat tökéletességektől, erejektől, és méltóságoktól megfoszassák, mellyeket az igaz keresztényi Ekklesia kezdettől fogva azokban valott; mindenütt csak a jeleket, figura-kat, hasonlatosságokat, vadászassák. Példának okáért, az Urnak szavait: Ez az én testem, saját tetszésekből így magyarázzák: hoc significat corpus meum: ez jelenti az én testemet; vagy így: Hoc est signum corporis mei: ez Jele az én testemnek.”²⁶ Természetesen nem zárhatja ki teljesen az oltáriszentség jel-voltát, hiszen mégiscsak érzékszervekkel felfogható dologról van szó, de nála a jelölt persze nem Jézus teste és vére: „Mikor Isten az emberrel szövetséget köt, akkor Sacramentum-ot rendel, a mely rész szerint érzékenység alá vettett földi dolog. Ez az érezhető földi dolog Istentől rendeltetett symbolum,

²³ SZATHMÁRI, *i. m.*, 6–7.

²⁴ HELMECCI, *i. m.*, 35.

²⁵ *Uo.*, 33.

²⁶ GUSZTINYI, *i. m.*, 41. Ez a nem túl eredeti gondolat magyarul már Pázmány 1606-os *Rövid tanúságában* is felmerül, igaz, azt a protestáns tételt cáfolandó, hogy a Biblia elegendő egyedül a hitbéli kérdések eldöntéséhez: „Christusnak ama rövid mondásárul, Ez az én testem, két száz különböző magyarázatot olvastam az Atyafiak írásaiba, Luther így magyarázza, Ez alatt, a kenyér alatt vagyunk az én testem: Calvinus pedig imígy, Ez a kenyér az én testemnek jele, Mutassák meg, hon mongya az írás mellyik magyarázat igazb, és mingyárt vége szakad a vetekedésnek, De az írás, sem egyik, sem másik értelemről nem szól nyilván.” PÁZMÁNY Péter, *Rövid tanúság (1606)*, s. a. r. BRETZ Annamária, Bp., Universitas, 2006 (*Pázmány Péter művei. Kritikai kiadás*, 4), 46.

signum, jegy, és jel, és mutat a szövetségben lévő ember lelkének láthatatlan meg-szen-telésére, és meg-igazulására.”²⁷

A protestáns szemiotika tehát az általános jelelmélet megállapításait a vallás dolgaira is érvényesnek tartja. Ebből természetesen következik, hogy az emberi megismerés, a józan ész hatóköre ki kell terjedjen erre a területre is. A katolikus szemiózis viszont arra van utalva, hogy, mivel a józan ész hatókörén kívüli dolgokról kell verifikálható állításokat tennie, megkérdőjelezze a ráció hatékonyságát, közvetve az érzéki benyomások minőségét a valósággal szemben. Nem nehéz felfedezni Gusztinyi esetében a teológiai hagyományon túlmutató, a korabeli ismeretelmélet fogalomhasználatára utaló érveket, amikor a jelként értelmezett szentségek szerinte azok valóságának, hatásának, erejének leértékelődését jelentik. Megjegyzendő, hogy általában protestáns filozófusokra hivatkozhatunk, amikor kijelentjük, hogy a helyettesítő sohasem érheti el a helyettesített minőségét.

3. Valóság és érzékelése

Gusztinyi János természetesen az érzékszervek által közvetített érzékelést tartja a világról való ismeretszerzés legkevésbé tökéletes módjának: „leg-alább való a via sensus, az érzékenységnek úttya, a mit t. i. szemmel, füllel, szájjal, szaglással, és illetéssel úgy lenni tapasztalunk. Oka ennek; mert az érzékenység csak azokat a teremtéseket vizsgálhattya-meg, a mellyek jelen-valók, és némely, vagy minden érzékenységet illetik: csak singularia, az egygyes, és magános dolgokat: csak egyenként, csak azokat, a mellyek, corporea, egyedül csak testből állók. Ezzel az értelemmel, magánosan, és egyedül-véve, csak a gyermekek birnak.”²⁸

A Barkóczy Ferenc egri érsek köréhez tartozó Gusztinyi nyilván tapintatból nem említi a gyerekek mellett a protestánsokat. Mindenesetre fontos ez a megállapítás, hiszen az érzékeléssel szembeni eddigi, a helyettesítés aktusán alapuló minőségi kifogások mennyiségi érvvel is kiegészülnek, kizárva ezzel egyúttal a valóság megismerésének indukción keresztüli lehetőségét.

Már Bernárd Pál is megróta a „tévelygőket”, mert, úgymond „emberi okoskodással, világi philosophiából, s természet folyásából, szines ellenkezéseket, vagy éktelelenségeket keresgetvén, igyekeznek az igazság fel forgatására.”²⁹ Jóllehet, kijelentése általában ítéli el az emberi okoskodást, a filozófiát, Helmeczi István válaszkönyvében ellenérveit racionalista indíttatású, ismeretelméleti megjegyzésekkel támasztja alá, amikor az ol-táriszentség átlényegülésével kapcsolatban megjegyzi, hogy az ellenkezik „az emberek elméjében Istentől természet szerént bé óltatott józan okoskodásból származó változhatatlan és ellene mondhatatlan igazságokkal.”³⁰

²⁷ GUSZTINYI, *i. m.*, 52.

²⁸ *Uo.*, 505–506.

²⁹ BERNÁRD, *i. m.*, 4–5.

³⁰ HELMECZI, *i. m.*, 106.

Később kijelenti, bizonyos feltételek teljesülése esetén nem csálnak meg minket az érzékszerveink.³¹ Kováts Ferenc prédikációját szinte erre adott – katolikus – válaszként is olvashatjuk: „Hogyan vagyon a lélek? Ugy vagyon, a mint kiki magában tapasztallya, hogy állatya szerint légyen a testben, de azt érzékenység meg ne fogja. Hasonlóképpen tehát Kristus teste állatya szerint jelen vagyon a kenyér színben ugyan, de úgy el röjtve, titkolva, hogy sem szem ne lássa, sem száj ne izlellye, sem kéz ne illesse, sem más érzékenység ne sajdittsa.”³² De mindez már átvezet az ideák szintjének problémájához.

4. Ideák, fogalmak

A továbbiakban a feldolgozott forrásoknak az elménkben lévő ideákkal kapcsolatos néhány gondolatát veszem sorra. A források – amennyiben érintik a kérdést – megegyeznek abban, hogy az ideákat képszerűen képzelik el. Helmeczi István az imaginatio során az „elmébe formált kép”-nek nevezi az ideát,³³ míg Gusztinyi szerint az a „dolognak elménkben óltatott képe, formája”, melyet „a Philosophus-ok Idea-nak neveznek.” Ő már az ideák létének szükségszerűségét is említi, mikor a következőképpen fogalmaz: „Mivel pedig nem lehet másképpen a dolog elménkben, hanem csak saját képe, és Idea-ja által, kiki által-láthattya, hogy az elménkben öntetett Idea-k vezérlik az embereknek minden okos ítéletit, és a dolognak esméretit.”³⁴

Az ideák, mivel képszerűek, összehasonlíthatók az általuk ábrázolt dologgal (sőt, megjegyzem, a katolikus szerző szerint az elménk nem is képes más alapanyaggal munkálkodni). Ezzel tulajdonképpen a valóság dolgairól való ismeretünk minőségi fokozatait lehet leírni, s megállapítható, hogy a forrásokban használt – magyar – fogalmak minden esetben megfeleltethetők a például Leibniz által megállapított fokozatoknak.³⁵ Nagyon érdekes például, ahogy Gusztinyi János az emberi megismeréssel kapcsolatos szkepszisét a megismerés minden szintjével kapcsolatban érvényesíti. Figyelemre méltó, ahogyan az emberi és az isteni elme működését ismeretelméleti alapon hasonlítja össze. Az utóbbi tökéletességének természetes következménye az előbbi tökéletlensége:

Vallyon az emberi elmében fel-találtatik-e minden-némű dolognak, minden-némű állatnak, minden-némű módnak idea-ja, notio-ja, mindeneknek képe, és példája? Vég nélkül, és mód nélkül világosabb az Istennek vég nélkül való elméje: a teremtett elme

³¹ *Uo.*, 179.

³² KOVÁTS, *i. m.*, c1.

³³ HELMECZI, *i. m.*, 214.

³⁴ GUSZTINYI, *i. m.*, 498.

³⁵ Leibniz jelen szempontunkból két legfontosabb művéről (*Meditationes de cognitione, veritate, et ideis* [1684]; *Unvorgreifliche Gedanken, betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache* [1717]), illetve azok hatásáról Kalmár György nyelvemléteire egy korábbi dolgozatomban írtam: HEGEDŰS Béla, *Kalmár György nyelvemléteiről = Kolligátum: Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*, szerk. DEVESCOVI Balázs, SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor, Bp., Ráció, 2007, 167–176.

igen meg-vagyon határozva, igen igen keveset tud; sőt semmit sem foghat-meg tellyesen, és vóltaképen; ellenben az Istennél mindenek tudva vannak [...] ³⁶

Vagy ahogy máshol fogalmaz:

[...] az Istent, a mint ő magában vagyon, soha semminémű teremtett elme, és böltsesség tellyesen meg-nem foghattya. Oka ennek az: hogy az Isten meg-mérhetetlen, végetlen, és feneketlen tökéletességű természet; azért akár mely elmét, és böltsességet felül-halad. [...] Azonban, mind ezeket [mármint saját tökéletes természetét] az Isten úgy láttya, úgy érti, a mint magokban vagynak t. i. világosan, mélyen, tellyesen, épen, fenekig. ³⁷

Véleményem szerint ezek az idézetek azt bizonyítják, hogy Gusztinyi ismerte a kortárs filozófiai, ismeretelméleti irodalom legfontosabb téziseit. Megjegyzem, az egyházatyákon, mindenekelőtt Szent Ágostonon és a Biblián kívül nem hivatkozik szakirodalomra. Állításomat így közvetve, a fenti idézetekben előforduló két fogalommal szeretném alátámasztani. Az első a *megfogás*, *megfogni* kifejezés pár, amely szerintem egyértelműen utal a német *Begriff*, *begreifen* főnév-ige kettősre, amely a német ismeretelméleti irodalomban Leibniz *Unvorgreifliche Gedanken* című, német nyelvű nyelvelméleti munkája nyomán kezdett elterjedni. A másik a fent említett tökéletes isteni önismerés – tehát, hogy Isten magát „világosan”, „mélyen”, „tellyesen”, „épen”, „fenekig” érti, *nota bene: fogja meg* – módoszatának utolsó tagja a „fenekig”. Szerintem ezzel Gusztinyi a nomináldefiníció ama, az ember számára elérhetetlen fokozatára utal, amikor az elme bármilyen összetett dolog minden egyes részét, részletét képes egyidejűleg szemlélni, s így képes azt a gondolkodás aktusa során felhasználni. Olyasmi ez, mint Leibniz rendszerében a *cognitio clara & distincta & adaequata & intuitiva*, vagy, hogy egy korábbi, descartes-i példát hozzak: az ezerszög megértése azáltal, hogy egyszerre tartjuk elménkben az ezerszög ezer szögének ideáját.

Véleményem szerint a romantikát közvetlenül megelőző időszakban a magyar nyelvelméleti gondolkodás ugyanúgy az ismeretelmélet keretein belül mozgott, mint bárhol Európában. A nyelv létére irányuló kérdés tehát a nyelv eszközszerűségére irányuló kérdést jelentett. A magyar nyelv helyzetével kapcsolatban engem mindig is az érdekelt igazán, hogy milyen szerepet töltött be az ebben a megismerési folyamatban. Nem kizárólag a magyar nyelv, hanem általában az anyanyelv: beszélhetünk-e anyanyelv-elméletről a 18. században?

Megkockáztatom, hogy egy szerencsés vagy szerencsétlen egybeesésnek köszönhető, hogy sokáig nem volt magyar nyelven filozófia. Ez pedig az, hogy amikor a magyarországi gondolkodók felismerték az anyanyelv (tehát nem általában a nyelv) eszköz szerepének fontosságát, és levonták az ebből következő következtetéseket, a történelmi kö-

³⁶ GUSZTINYI, *i. m.*, 510.

³⁷ *Uo.*, 507.

rülmények miatt a nyelvvel való foglalkozás hirtelen áttevődött egy egészen más, ideológiai síkra. A nyelv a nemzet jelévé válik, elsődleges funkciója, eszköz szerepe ebben fog kimerülni. Sokat segített volna a magyar filozófia fejlődésének, ha az egyébként kurrens ideológia, a nacionalizmus – a korábbi szokások szerint – később jelenik meg.

Reményeim szerint írásommal legalább arra a tényre sikerült felhívnom a figyelmet, miszerint – annak ellenére, hogy rendszeres, kifejtett filozófiával nem bírunk a 18. század során – még sok olyan forrás vár feltárára, amelyek értelmezése elvezethet egy, a század nyelvről és magyar nyelvről való gondolkodásának teljesebb megértése felé.

BÉLA HEGEDÜS

Zu den epistemologischen Bezügen der protestantisch-katholischen Hostie-Debatte im 18. Jahrhundert

In meiner Abhandlung beschäftige ich mich mit dem philosophischen Hintergrund der sog. Hostie-Debatte im 18. Jahrhundert. Ungarn hat in der frühen Neuzeit kulturelle Entwicklungen erlebt, die sich aus historischen Gründen von den Entwicklungen der anderen europäischen Länder unterscheiden haben. Da bestimmte Institutionen wie Universitäten und wissenschaftliche Gesellschaften damals nicht vorhanden waren, haben sich in Ungarn einige Disziplinen verhältnismäßig spät etabliert. Das bedeutet jedoch nicht, dass die Epistemologie, die damals in ganz Europa am einflussreichsten war und als Impuls für den wissenschaftlichen Paradigmenwechsel des Zeitalters zu deuten ist, in Ungarn ansatzweise nicht präsent gewesen wäre. Die ungarischen Intellektuellen der Zeit (Priester, Pfarrer, Lehrer usw.), die oft an europäischen Universitäten studierten, waren selbstverständlich auch philosophisch gebildet. Ungeachtet ihrer rational-protestantischen oder empirisch-katholischen Einstellung haben sie meistens nach der Rückkehr nach Ungarn ihre während des Studiums erworbenen Kenntnisse in den ungarischsprachigen, vorwiegend theologisch ausgerichteten Debatten eingebracht. Die vorliegende Abhandlung versucht demzufolge die Hostie-Debatte zwischen Katholiken und Protestanten vor diesem epistemologischen Hintergrund zu interpretieren.